

Оксана Гарачковська

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВА ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНОЇ ПРОЗИ ДОБИ «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»

У статті висвітлюється жанрово-стильова типологія української сатирично-гумористичної прози 20–30-х років ХХ ст. На основі творчості Остапа Вишні продемонстровано функціонування жанрів усмішки та реп'яшка. Жанри фейлетону, памфлету, гуморески, сатиричної повісті представлені в сатиричному доробку В. Чечвянського, П. Капельгородського та ін., жанр роману-пародії започаткували Д. Бузько та М. Йогансен.

Ключові слова: сатирично-гумористична проза, фейлетон, памфлет, усмішка, реп'яшок, сатирична повість, роман-пародія.

За влучним спостереженням Є. Сверстюка, «*епоха вигасання радості, вигасання сміху*» [6, 7] відживлює сатиру. В умовах підневільного життя вітчизняної літератури політична сатира завжди була дієвим засобом боротьби проти «темного царства». За страхітливими жахіттями голодоморів, геноциду, русифікації прості українці бачили те, що варте висміювання, що можна і треба подолати заради збереження власної ідентичності. Тож і в часи насильницької колективізації та штучно створеного голодомору наш народ не згубив притаманних йому гумору, іронії, сарказму й сміявся над своїми мучителями, таврував новітнього Чингісхана-Сталіна-Джугашвілі гострим словом: «*Ні корови, ні свині — / тільки Сталін на стіні. / Ще й показує рукою, / Куди йти за лободою*» [3, 14].

Саме такими інтенціями пройнята українська сатирична література доби «Розстріляного Відродження», на жаль, досі ще в науці про художнє письменство належним чином не осмислена.

Окремі сатиричні прозові твори антитоталітарного спрямування, які виникли у 20–30-х рр. ХХ ст., уже ставали об'єктом наукового осмислення. Скажімо, Ю. Лавріненко [4], М. Васьків [2] досліджували сатиричний доробок Остапа Вишні, Ю. Безхутрий [1] аналізував сміхові парадокси прози М. Хвильового, Ю. Лаврісюк [5] — сатиричні оповідання й повісті О. Слісаренка. Проте комплексно, як єдиний ідейно-естетичний феномен, українська сатирично-гумористична проза доби «Розстріляного Відродження» ще не вивчалась. Отже, актуальність статті спричинена гострою потребою заповнити лакуни в незаангажованому дослідженні літературного процесу часів радянського тоталітаризму 20–30-х рр. ХХ ст.

Мета дослідження — проаналізувати українську сатирично-гумористичну прозу 20–30-х років ХХ ст. крізь призму її жанрово-стильової специфіки.

Ключовою постаттю в сатиричному прозописьмі доби «Розстріляного Відродження» був Остап Вишня (справжнє прізвище — Павло Михайлович Губенко, 1889–1956).

Перша книжка вийшла під назвою «Діли небесні» (1923). Відтоді Остап Вишня надрукував понад десяток книжок, став широко знаним письменником в Україні. Крім фейлетону, сатирик також розробляв жанри «усмішки» та «реп'яшка». Термін «усмішка» на позначення жанру вперше з'явився в другому номері журналу «Червоний перець» за 1922 р., де вміщено дотепну рецензію «Про поезію і поетів» під заголовком «Літературні усмішки». Термін «реп'яшки» як визначення жанру маленького фейлетону на кшталт анекдоту вжитий уперше Остапом Вишнею в газеті «Вісті ВУЦВК» 7 червня 1923 р., хоча й був поширений у періодиці часів громадянської війни. Це надзвичайно оперативні, лаконічні й дотепні виступи на теми внутрішнього та міжнародного життя. Вони мають багато спільного з «Нотатками олівцем» Валерія Пронози (В. Еллана-Блакитного). У 1924 р. у видавництві «Червоний шлях» в серії красного письменства № 30 побачила світ окрема збірка Остапа Вишні «Реп'яшки. Жменя перша». Сюди увійшло 34 твори, які були опубліковані в періодиці упродовж 1923 — початку 1924 року. Всього ж письменник написав понад 300 реп'яшків. Матеріалом йому служили власні спостереження, сількорівські та робкорівські листи, газетні матеріали тощо.

У гумориста є цілі тематичні цикли усмішок: «Сільські усмішки» (1924), що з'явилися в результаті поїздки 1923 р. в с. Пасіки на Харківщині, «Кримські усмішки» (1925) — наслідок місячного відпочинку в Нижньому Сімеїзі в травні-червні 1924 р. Перебуває письменник в Німеччині на лікуванні — привозить рукопис подорожніх нарисів і фейлетонів «Вишневі усмішки закордонні» (1930) та ін. Уже протягом 20-х рр. сатирик видрукував близько 25 збірок «Вишневих

усмішок», двома виданнями, 1928 і 1930 рр, вийшло зібрання «вишневих усмішок» у чотирьох томах тощо. Загалом же протягом десяти років українською мовою (якщо брати до уваги і численні перевидання) з'явилося близько ста книжок вишнівської сатири й гумору, твори письменника друкуються в перекладах російською, білоруською, єврейською та іншими мовами. До початку примусової колективізації села (1930) загальний наклад книжок Остапа Вишні перевищував один мільйон примірників — нечуваний для тих часів показник.

Доволі вагомим внеском митця у справу відродження української мови й культури стали українознавчі усмішки. Зокрема, збірка «Українізуємось» у 1926–1929 рр., провідним мотивом якої є відродження національної гідності народу, витримала шість видань. Не випадково мало не піввіку для цих «усмішок» було визначено «надійне» місце зберігання — так званий спецфонд: закладені в цих творах ідеї були не сумісні з ідеологічними догмами щодо пролетарського інтернаціоналізму, «зближення» й «злиття» націй. В усмішках із збірки «Українізуємось» порушувалися проблеми розвитку національної мови, культури, вільного й повного впровадження мови в державне користування, виховання освіченої особистості, причетної до художніх надбань народу. Згадані питання й сьогодні звучать напорчуд актуально.

Досить цікавими, написаними хоча й в доброзичливому тоні, однак з іронічними, критичними зауваженнями, є усмішки літературні («Письменники», «Плуг» та ін.), а також «іменні» пародії — на М. Хвильового («Синя трясовина»), Г. Косинку («Однокутний бій»), Я. Мамонтова («Коли народ уже визволивсь»), М. Зерова («Воскресла») та ін. У цих, за визначенням самого автора, літературних шаржах влучно відтворювався, наприклад, стиль художнього письма, легкість емоційно-асоціативних «ходів» і авторського «втручання» в плин розповіді. Зокрема, в літературній усмішці «Письменники» Остап Вишня іронізує з приводу пустопорожнього членства багатьох літераторів, у яких «платформа переважно тепер радянська», а «світогляд здебільша революційний», а «ідеологія здебільша пролетарська або пролетарсько-селянська». Відсутність таланту, «штуки дуже тендітної», такі «прозаїки», у яких «рядок дуже широкий, і дуже довгий, і дуже дешевий», або «поети», у яких рядок «коротенький, яскравий, і на кінці в нім причеплено або риму, або асонанса, або алітерацію», компенсують солідними гонорарами.

Варто зауважити, що не всім письменникам, колегам автора усмішок літературних, припали до душі його твори. Надто ж тим, кого висміяв сатирик. Гео Шкурупій, скажімо, надовго затаїв образу на Остапа Вишню, якого в «Авангард-альманасі»

назвав «Фальстафом Вишнею», за усмішку «Письменники». Своє невдоволення від трьохтомного видання «Усмішок» сатирика висловив у 1928 р. Б. Вірний (псевдонім Б. Антоненка-Давидовича) у рецензії, що з'явилась у восьмому номері журналу «Життя й революція». Однак «взірцем цинізму, вульгарності і безпринципності» (М. Сулима) став критик О. Полторацький, який у статті «Що таке Остап Вишня?» («Нова генерація». — 1930. — №№ 2, 3, 4) назвав популярного в народі сміхотворця «постаттю реакційною», «гальмом на потягові культурної революції на Україні» (№ 3) і закликав по «садку вишневих усмішок» пройтись «тракторами нашої сучасності» (№ 4).

У сатиричному доробку Остапа Вишні зустрічаємо також «оповідання-памфлет-фейлетон або повість-памфлет-фейлетон» [2, 91] «Горенько», а також літературні пародії. Твори цього жанру з'явилися за підписом Павла Грунського у № 2 журналу «Червоний шлях» за 1922 р. та № 1, 2, 8 за 1923-й. Наскрізь іронічні зауваження гумориста щодо деяких негативних тенденцій у розвитку української поезії початку 1920-х років вирізнялися влучністю та дотепністю.

Сатиричний талант Пилипа Капельгородського (1882–1942) чи не найяскравіше виявився в жанрі гуморески та фейлетону. Продовжуючи й успішно розвиваючи традиції класиків, письменник дотепно й дошкульно висміював «недобитків старого світу» — попів («Без кадила й кропила», «Богородиця на цепу», «Боги погорили»), куркулів («Ой колись ми панували... (Сон куркуля Дериземлі)», «Середнячок»), непманів, крамарів («Не вклонюся багачу, бо сам собі молочу»), а також новоявлених бюрократів, лицемірів радянської доби («Лікнепу треба», «Хазяйська електрокультура»).

Досконале знання Закону Божого в духовній школі та семінарії, життя святих, як і слуг божих на грішній землі, дало змогу сатирикові з глибоким знанням справи викривати згодом своїх душпастирів, показувати, який «дивен бог во святих своїх». У численних антирелігійних гуморесках та фейлетонах Капельгородський дошкульно й дотепно викрив облудність, лицемірство, розпусту й розбещеність служителів вітваря, зажерливість та аморальність «намісників бога на землі». Серед них особливої популярності зажили гуморески «По-євангельському», «Великодній сон отця Варлама», «Єдина, святая, соборная...», «По-божому, по-хорошому», «Житіє преподобного Аврамія» та ін.

Видавництво «Плужанин» у серії «Весела книжка» одну за одною випускало у світ збірки гуморесок Капельгородського: «Гей, не дивуйте...» (1927), «Роздайсь, море» (1927), «Прейскурант отця Максима» (1929), «Знищити як клас...» (1931).

У вересні 1928 року Капельгородський дописав сатиричну повість «Непорозуміння», в якій дотепно змалював портрет «українофіла», «майже революціонера», а по суті — фарисея Єрихонського, нікчемного та облудного «хамелеона».

Василь Чечвянський (псевдонім взято від назви хутора Чечва, де він народився; справжнє прізвище — Василь Михайлович Губенко; 1888–1937), старший брат Остапа Вишні, належав до небагатьох сатириків, основна сфера зацікавленості яких — негативні явища в міському житті. В його гуморесках, фейлетонах знаходимо чимало сатирично шаржованих сцен і епізодів із діяльності міських установ, сфери обслуговування, побуту («Товариш Делегатенко про лінії», «Номерок і печатка», «Оздоровлення апарату» тощо). В. Губенко розпочав свою літературну діяльність, будучи на армійській службі — на шпальтах військових газет друкував невеличкі фейлетони. Переїхавши до Харкова, працював відповідальним секретарем сатирично-гумористичного журналу «Червоний перець», у якому друкував і власні памфлети, усмішки, фейлетони, сатиричні оповідання, віршовані та прозові гуморески, мініатюри. Письменник видав також шістьнадцять збірок сатири і гумору: «Царі природи», 1928; «Кадило», 1929; «Між іншим», 1930; «Республіканці», 1930; «Пародії», 1930; «Нещасні», 1935 та ін.

Микола Хвильовий (справжнє прізвище — Микола Григорович Фігільов; 1893–1933) — визнаний лідер цілого літературного покоління, незмінний детонатор гострокритичної полеміки про шляхи розвитку української культури нового часу.

Своїми памфлетами М. Хвильовий висловив значною мірою позиції всієї творчої інтелігенції у літературній дискусії 1925–1928 рр. Написаний 1926 р. памфлет «Україна чи Малоросія?» був заборонений і став відомим читачеві лише 1990 р. У ньому автор виступив проти засилля сумнозвісного масовізму, профанації мистецтва, зведення його до ролі ідеологічного обслуговування партійної та державної політики.

Сатиричне наповнення з'являється у Хвильового вже в оповіданнях та новелах «Колонії, вілли...», «Свиня», «Кімната ч. 2», «Заулок», «Шляхетне гніздо» з дебютної збірки «Сині етюди» (1923) — і з тих пір не залишає його творчості.

Однак найяскравіше сатиричний хист М. Хвильового виявився в повісті «Іван Іванович» (1929). Гостра іронія, нищівний сарказм письменника спрямовані проти все тих же вічних обивателів, котрі скористалися плодами революції і проникли в усі стільники нового суспільного організму.

Перед читачем розгортається картина — «новітньої революційної інтерпретації»,

«мажорно-монументального реалізму» життя Івана Івановича та його родини. Автор повсякчас підкреслює межу, яка розділяє старе і нове у житті родини: як товаришка Галакта (дружина Івана Івановича — Марфа Галактіонівна), яка любить читати Леніна і Маркса, іноді тягнеться душею і рукою до Мопассана, «і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрує нігті для здоров'я», а не через буржуазні звички. Як Іван Іванович, проходжаючись квартирою, розмірковує із мажорним, «цілком монументально-реалістичним настроєм» про те, що він хоче бути «зразком для інших і особливо для несвідомої партійної маси». Герой розпалюється у дискусіях з приводу соцреалізму і регулярно сплачує членські внески, що становить два відсотки від його заробітку, у різні організації: «Друг дітей», «Повітрофлот», «Доброхім», а також клубу політкаторжан і профспілки та ін.

У сатиричній повісті «Іван Іванович» М. Хвильовий яскраво відтворив новий соціотип на теренах більшовицької імперії загалом і України зокрема — людини-маски, знеособленої особистості, яка ховає своє справжнє обличчя за позірною добродійністю, вишуканістю та людяністю, а натомість є персоною, яка готова виконувати будь-яку волю, керованою особистістю.

Олекса Слісаренко (справжнє прізвище — Олекса Андрійович Снісар, 1891–1937) у сатиричній прозі посідає особливе місце. «Професор скотарства Омелько Буц» — а саме так О. Снісар найчастіше підписував гуморески, фейлетони, шаржі та пародійні твори — у гумористичному плані висвітлював творче обличчя письменницьких організацій, найхарактерніші риси тематики і стилю їх членів.

У сатирично-гумористичному доробку письменника представлені твори різних жанрів: анекдотичні оповідання («Запалівська історія», «Штани»), новели-містифікації («Позолочене оливо», «Останнє слово»), сатирична повість («Плантації», 1925), пригодницький кінороман-пародія («Зламаний гвинт», 1929) та ін.

У 20-ті роки «політичні» умови разом із владою в селах змінювалися часом з блискавичною швидкістю. Стосунки селян із різними, але такими схожими за суттю «новими» владами, Олекса Слісаренко відтворив в одному з кращих сатиричних оповідань — «Президент Кислокапустянської республіки» (1925). У період революційних змін в селі була можлива навіть така зовсім не сільська посада, як президент, іменуватися яким вирішив ватажок купки бандитів Ясько Голомозий, прийшовши до Кислокапустянки. Іронічна розповідь про нетривале правління новоявленого глави республіки утворює головний сюжетний стрижень твору. Наратором в оповіданні поперемінно виступають то колишній «міністр» Максютя Максютювич Швайка, то «президент» Голомозий,

то телефоніст Векленко, що от-от теж мав стати міністром, то сам оповідач. Автор тонко відчуває і точно пародіює особливості мовлення кожного зі своїх персонажів. Мова Швайки і Векленка просторічна, знижена, але нормативна, а бандита Голомозого, як і більшовика Хведорця, крім того насичена лайкою та вульгаризмами. Показово, що в рівній мірі вони властиві і «негативним», і «позитивним» — за тодішньою класифікацією — персонажам. Автор висміює як бандита Голомозого, так і більшовика Хведорця. Обидва образи гротескні, шаржовані.

Негативні відгуки тогочасних критиків на такий спосіб образотворення не забарилися. І вже невдовзі О. Слісаренко мусив виправдуватися, пояснюючи, що образи «позитивних чинників революції» він творить за допомогою іронії. Однак це не допомогло йому. У квітні 1934 р. письменника заарештували за абсурдним звинуваченням в участі у контрреволюційній діяльності з метою повалення радянської влади і встановлення фашистської диктатури. 9 жовтня 1937 р. О. Слісаренка розстріляли.

Цікаві сторінки в розвитку гумористично-сатиричної прози 20–30-х рр. пов'язані з іменем *Юрія Вухналя* (справжнє прізвище — Іван Ковтун, 1906–1937). За збірки «По злобі» (1927), «Життя й діяльність Федька Гуски» (1929), «Одружіння Гаврила Ратиці» (1930) та інші тогочасна критика називала Ю. Вухналя комсомольським Остапом Вишнею. Слушність такої оцінки очевидна: Сатирик був майстром короткої гуморески, в якій чимала роль відводилась діалогам, завдяки чому забезпечувалось їх самохарактеризування й самокриття.

Письменник був постійним співробітником різних періодичних видань, виступив із гумористичними творами у багатьох газетах і журналах: «Селянська правда», «Вісті», «Комсомолец України», «Література, наука, мистецтво», «Молодий більшовик», «Молодняк», «Сільськогосподарський пролетар», «Студент революції», «Червоний перець», «Червоні квіти». Цікавою сторінкою творчості Юрія Вухналя є його діяльність у «Червоному перці». У 1930-ті роки він працював відповідальним секретарем журналу. Саме на той період припадає найбільша кількість публікацій відомого сатирика у згаданому виданні, публікацій своєрідних, оригінальних і здебільшого таких, які потім не входили до збірок його творів і не перевидавались.

Дмитро Бузько (1891–1937) виокремлюється в сатиричній прозі 20-х років романом «Гояндія» — літературною пародією на художньо німецькі схематичні твори про село. Письменник висміяв шаблонні примітивні зразки побудови соціального роману, які побутували в українській романістиці 20-х років.

Неоромантики теж писали пародії. Так, у 1925 році *Майк Йогансен* (1896–1937) під псевдонімом В. Вецеліус видав авантюрно-пригодницький роман «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших», завдяки якому письменник фактично став першопрохідцем в експериментуванні жанру роману. Проте вершиною творчого пошуку автора цілком заслужено вважається роман із барокоподібною назвою «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію» (1930). У наступному виданні 1932 р. у харківському видавництві «Рух» автор додає до «Подорожі...» третю книгу-розв'язку, сюжетними лініями поєднану з іншими творами збірки, зокрема з «Оповіданнями слюсаря Шарабана», — таким чином продовжуючи композиційний експеримент.

Отже, в умовах тематичної, а згодом — і стилістичної уніфікації літературної практики вибір життєвого матеріалу для художнього втілення у письменників був невеликий. Однак у літературному дискурсі 20–30-х рр. ХХ ст. сатирично-гумористичне прозописмо було унікальним явищем, яке розширило тематичні й жанрові-стильові діапазони українського письменства. Найбільш масовими і популярними жанрами були фейлетон, памфлет, гумореска, сатирична повість. Дуже плідно в цих жанрах працювали В. Чечвянський, Ю. Вухналь, П. Капельгородський та ін. Остап Вишня започаткував жанри усмішки й реп'яшка, оповідання-памфлету-фейлетону або повісті-памфлету-фейлетону «Горенько», писав літературні пародії. О. Слісаренко виступив новатором у жанрі новели-містифікації та пригодницького кінороману-пародії («Зламаний гвинт»). Д. Бузько створив роман-пародію «Гояндія», а М. Йогансен — авантюрно-пригодницький роман «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших», та роман-пародію «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію».

ДЖЕРЕЛА

1. Безхутрий Ю. М. Сміхові парадокси прози М. Хвильового 1922–1924 рр. (гротеск, пародія, психологізм) / Ю. М. Безхутрий // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2005. — № 707. Серія: Філологія. — Вип. 46. — С. 120–124.
2. Васьків М. Романні форми в українській літературі 1920–1930-х років: [монографія] / М. С. Васьків. — Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2009. — 325 с.
3. Дожилося Україна...: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. Збір. і прокомент. І. Бугаєвич; післямова П. Мовчана. — К.: Укр. письменник, 1993. — 29 с.
4. Лавріненко Юрій. Остап Вишня / Юрій Лавріненко // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. — Кн. перша. — К. : Рось, 1994. — С. 480–487.
5. Лаврісюк Ю. А. Дискурс неореалістичної прози Олекси Слісаренка (жанрово-стильові модифікації): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Ю. А. Лаврісюк; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — 2008. — 21 с.
6. Сверстюк Є. Сміх лікує / Євген Сверстюк // О. Шпилька. І сміх, і горе за синім морем. — К.: Смолоскип, 2001. — С. 3–9.

Гарачковская Оксана Александровна

ЖАНРОВО-СТИЛЕВАЯ ТИПОЛОГИЯ САТИРИЧНО-ЮМОРИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ ЭПОХИ «РАССТРЕЛЯННОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ»

В статье раскрыто жанрово-стилистическая типология украинской сатирически-юмористической прозы 20–30-х годов ХХ в. На основе творчества Остапа Вишни продемонстрировано функционирование жанров «усмишки» и «репьяшк». Жанры фельетона, памфлета, юморески, сатирической повести представлены в сатирическом наследии В. Чечвянского, П. Капельгородского и др., жанр романа-пародии разрабатывали Д. Бузько и М. Йогансен.

Ключевые слова: сатирически-юмористическая проза, фельетон, памфлет, «усмишка», «репьяшок», сатирическая повесть, роман-пародия.

Oksana Oleksandrivna Harachkovska

GENRE AND STYLISTIC TYPOLOGY OF SATIRICAL-HUMOROUS PROSE OF THE "EXECUTED RENAISSANCE" EPOCH

The article discloses the genre and stylistic typology of Ukrainian satirical-humorous prose of the 1920–30s. Taking Ostap Vyshnia's art as a basis, it was demonstrated the functioning of the "usmishka" and "repyashok" genres. Such genres as feuilleton, pamphlet, humoresques and satirical stories are presented in the historical heritage of V. Chechvyanskyi, P. Kapelgorodskyi and others. The genre of the novel-parody was developed by D. Buzko and M. Yohansen.

Key words: satirically-humorous prose, feuilleton, pamphlet, "usmishka", "repyashok", satiric story, novel-parody.